International Journal of Development in Social Sciences and Humanities http://www.ijdssh.com

(IJDSSH) 2017, Vol. No. 4, Jul-Dec **e-ISSN: 2455-5142; p-ISSN: 2455-7730**

रघुवंशस्य पदार्थमीमांसा

डॉ गोविन्द राम चरोरा
संस्कृत विभाग
महारानी श्री जया महाविद्यालय, भरतपुर

RAGHUVANSHASYA PADARTHAMEEMAMSA

Dr. Govind Ram Charora
Department of Sanskrit, Maharani Shri Jaya College, Bharatpur

कालिदासः सार्वभौमो महाकविः। तस्य कृतीनाम् विविधपक्षेषु विश्वस्य महान्तो विद्वांसः प्रभूतं सुष्ठतमश्चालिखन्। कालिदासकृतस्य रघुवंशस्य कतिपयपदानां मीमांसा प्रस्तूयते।

परन्तपः *. परान् शत्रुन् तापयतीति परन्तपःश ण्यन्तात् भौवादिक– तपधातोः परन्तप शब्दो निष्पन्नो भवति।*[1]

कालिदासेन मगधराजस्य कृते 'परन्तपः' प्रायोजि ।[2] *इतः पूर्व महाभारतकारेण अर्जुनस्य कृते*[3]*। ततः पूर्वं रामायणकारेण रामस्य भरतस्य च कृते*[4]*। यो हि वीरो महानुभावः स्वपराक्रमेण पुरुषार्थेन यशसा सदाचारेण केनापि वा सद्गुणेन शत्रून् ईर्ष्यालून् द्वेष्टृन् वा पीडयति स परन्तप–पदवाच्यो भवति। एतद् विपरीतम् अरिनन्दनः शत्रुनन्दन इति। यो हि पराक्रमहीनः पुरुषार्थ हीनः सद्गुणहीनो वा मानव आलस्ययुक्तः अकर्मण्यः अयोग्यः अक्षमो वा भवति स अरि– नन्दनपदेन अभिधीयते। विदुला नाम्नी काचिद् मनस्विनी क्षत्रिय– महिला स्वपुत्रम् अरिनन्दन इति कथयित्वा तम् अभर्त्सयत्–*

---

[1] *पा.सू.'द्विपत्परयोस्रूतापे' 3 ।2 ।29*
[2] *परन्तपो नाम यथार्थनाममा। र. वं. 6 ।21*
[3] *क्षुद्रं हृदयदौबल्यं त्यक्वोत्तिष्ठ परन्तप– महाभारतान्तर्गतगीता 2 ।3*
[4] *1) गाथाभिरनुरूपाभिः स्तुतिभिश्च परन्तप 2 ।88 ।9*
(2) भारं कुशलं बूयाः पितरं च परन्तप, वही 2। ।70 ।1

निरुसाहं निरानन्दं निर्वीयमरिनन्दनम्।
मास्म सीमन्तिनी काचित् जनयेद् पुत्रमीदृशम्।।
महाभारतान्तर्गत विदुलोपाख्यानम्

सिंहः–*सिंह शब्दस्तावत् मृगराज पर्यायवाची*[5]*। किन्तु पूर्वपदात् परपदश्चेत्तदा श्रेष्ठता वाचकः स्यात्*[6]*। अयं हि शब्दो माना प्रयुज्यते। बहुधा वन्यजन्तूनाम् राजकृते तथा प्रतापशालिनि महापुष्ये नृपती च प्रयुक्तो भवति। रामायणकारेण रामस्य कृते प्रायोजि*[7] *तथा च भागवतकारेण सारमेयस्य कृते।*[8] *सिहशब्दस्य निरुक्तिः शाकटायन तौदादिकात् षित् क्षरणे धातोः कृता*[9]*, पाणिनिना हिसि हिसायाम् रौधादिकात् धातोः पृषोदरादिपाठे संनिवेश्य वर्णविपर्यय करवा विहिता भवेद् वर्णागमाद् हंसः सिंहो वर्णविपर्ययात्। गूढोत्मावर्णादि– कृतेर्वर्णनाशात्तु पृषोदरम्*[10]*। रघुवंशे मृगराजकृते सिहशब्दो बहुशः प्रयुक्तोऽस्ति*[11]*। शाकटायनस्य अपेक्षया पाणिनिना कृता सिंहशब्दस्य व्युत्पत्तिः धात्वर्थानुगुणत्वात् अतीव समीचीना।*

जायाः *– जायतेऽस्यामिति विग्रहे अर्थात् पतियंस्यां स्वयमेव भूत्वा उत्पद्यते तेन जाया इति कथ्यते। उणादिकारेण दिव द्विगणस्य श्जनी प्रादुर्भाविश इत्यस्माद् धातोः जाया इति व्युत्पत्तिः कृता*[12]*। पुत्रार्थी दिलीपः सुदक्षिणायाम पुत्रं वाञ्छतीति मनसि निधाय कविवरेण जायेति प्रयुक्तम्–*
अथ प्रजानानधिपः प्रभाते जाया प्रतिग्राहित गन्धमाल्याम्।[13]
अत्र तावत् जाया शब्दो हि यं भावं व्यनक्ति तम् भावम् अन्ये स्त्रीपर्यायवाचिनः शब्दा न व्यञ्जयितुम् शक्नुवन्ति।

---

[5] *सिंहो भृगेन्द्रः पश्वास्यो ह्र्यक्षः केशरी हरिः। अमरको*

[6] *सिंहः कण्ठीरवे सत्तमे चौत्तरस्थितः।*
सिंही क्षुद्रवृत्यिो स्याद् वासके राहुमातरि।। विश्वकोशः

[7] *हीनं पुरुशसिंहेन रामेणक्लिश्टकर्मणा। रा.2 /56 /7*

[8] *युस्मद्विधान् मृगये ग्रामसिंहान् /भा.3 /18 /1*

[9] *उ.सू. 740*

[10] *पृशोदरादीनि यथोपदिश्टम् 6 /3 /109 प्रा.सू.*

[11] *(1) प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्श 2/27*
(2) सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः 3 /33
(3) गामग्रतः प्रस्रविर्णीं न सिंहम् 3 /61

[12] *उणादिसूत्र 550*

[13] *र.वां 2 /1*

तनोतीति विष्तृणातीति विग्रहे तनादिगणपठितात् तनु विस्तारे इत्यरूमाद्धातोः उणादिकारेण तनयो व्युत्पचते[14]। कविस्तदा तनयष्शब्दं प्रायुड़्क्त यदा दिलीपागं नन्दिनीं वरमयाचत–वंषस्य कर्तामनन्तकीर्ति सुदक्षिणायां तनयंययाचे।[15] अत्रहिं तनयष्शब्दः वंषतननस्य यमभिप्रायं प्रकाशयति तमभिप्रांयं पुत्रः आत्मजः सूनु प्रभृतयः षब्दां न प्रकाायन्ति।

पुत्रः– *पुत्र संज्ञकं नाम नरकं श्पुत्श नाम दुःखं वा तस्माद् त्रायते इति विग्रहे 'त्रैड़.' पालने इत्यस्माद् धातोः पुत्रशब्दो व्युत्पन्नो भवति[16]। पुनातीति वंश्यान् इति विग्रहेऽपि पवनार्थकपूत्र धातोः उणादिना पुत्रो व्युत्पद्यते:[17] भौतिकसाधनापेक्षया पुत्रोऽतीव सुखदायकोत एव वाञ्छनीयरू प्रियश्च भवति। रघोः सर्वात्मना सन्तुष्टः कोत्सः तस्मै पुत्रार्थम आशिषमदात्––*

पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमोङ्यं भवतः पितेव[18]।
अत्र पुत्र शब्दस्य प्रयोगः श्रेयोदाय के प्रेयोदायके अतीव समीचीनो भवति ।

पिताः *–पिता, पतिः द्वावपि शब्दी उणादिना निष्पद्यते। अदादिगणस्थ रक्षणार्थकपाधातोः तृच् प्रत्यययोगात् पिता इति[19]। तथा च 'इति' प्रत्यययोगात् पति इति निष्पन्नौ भवतः। पतिशब्दः स्त्रियाः भर्तरि लोकप्रसिद्धस्तथा पिता जनकस्यायें। पिता जनकरू द्वावपि क्वचित् क्वचिद् भिन्नार्थीकेऽपि प्रयुज्यते । जनकः केवले जन्म दायके प्रयुक्तो भवति किन्तु पितृशब्दो नानायकेषु। चाणक्यनीती कथितम् जनकः चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति। अन्नदाता भय– त्राता पञ्चते पितरः स्मृताः।*

अर्थात् जनकः जन्मदाता, उपनेता आचायर्रू, यदच विद्यां प्रयच्छति अध्यापयति उपाध्याय इति, अन्नदाता – अन्नादिना यः पालयति, भयत्राता विपदारक्षकः इत्येते पञ्चविधाः पितरो भवन्ति ।
कालिदासेन अनेकेषु अर्थेषु पितृशब्दरू प्रायोजि। यथा ईश्वरे–

---
[14] उ. मू. 539
[15] र.वंष 2 /64
[16] पा.सू. 3 /2 /4
[17] उ.सू. 612
[18] र.वंष 5 /34 उ.सू. 252
[19] उ.सू. 497, 8 चा.नीति. 2 /52

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरी[20], राजनि– स पिता पितरस्तासा केवलं जन्महेतवः[21] जनके– अतः पिता ब्रह्मण एवं नाम्ना तमाममा नमजं चकार।[22]

अनेन ज्ञातं भवति जनकाद भित्रेषु अपि बहुषु अर्थेषु पितृशब्दरू प्रयुक्तो भवति। यथा पितृशब्दस्य जनकातिरिक्तेषु बहुषु मर्थेषु प्रयोगो भवति तथा मातृशब्दस्यापि जननीमित्रेषु अपि अनेकार्येषु प्रयोगो संप्राप्यते। चाणक्यनीती कथितम्

राजपत्नी गुरोरू पत्नी मित्रपत्नी तथैव च।
पत्नीमाता स्वमाता चपचते मातरः स्मृता।[23]

अत्र तावत् मातृश्रेण्यां मित्रपल्याः गणना नोषित प्रतिभाति । तां प्रति दुविचारो मा उदेतु इति लेखकस्य आशयो ज्ञातव्यः ।

कविना अनेकेषु अर्थेषु मातृशब्दः प्रयुक्तः – पार्वत्याम् –जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरो ।[24]

गविः – वत्सस्य होमाथं विधेश्वशेषमृषेरनुमधिगम्य मातः ।[25]

प्रथम पद्यखण्डे माता च पिता चेति द्वन्द्वसमासे कृते पितृशब्दस्य शेषो जायते। किन्तुः यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी इति परि– भाषानुसारेण शेषोऽपि पितृशब्दो मातृशब्दस्यापि वोधको भवति। मातृशब्दस्य व्युत्पत्तिस्तावद् चौरादिकमानपूजायाम इत्यस्माद् धातोः उणादिकारेण विहितः मानयतीति मातेति।[26]

पतिशब्दोऽपि मातृवद् पितृवद् बहुषु अर्थेषु कविना प्रयुक्तो दृष्टि– गोचरो भवति। सामान्यतः पतिशब्दः स्त्रिया भर्तरि लोकप्रसिद्धः । किन्तु पातीति पतिः इतिव्युत्पत्या अन्यशब्दसन्निधाने पालके वा प्रयुज्यते । तद्यथा–

1. निर्दिष्टां कुलपतिना स पार्णशालाम् ।[27]
2. नरपतिकूलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी ।[28]

---

20 र.वं. 1 /1
21 र.वं. 1 /4
22 र.वं. 5 /36
23 चाणक्यनीति
24 र.वं. 1 /1
25 र.वं. 2 /66
26 3.सू. 4454
27 र.वं. 1 /15
28 र.वं. 2 /75

3. न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेः ।[29]

फूलपतिः *– कुलस्य समूहस्य पतिः कुलपतिः। प्राचीनस्य ऋषीणामाश्रमस्य व्यवस्थापके आचार्ये वा रूढोऽयं शब्दः। संप्रति विश्वविद्यालयस्य प्रमुखाधिकारिणि प्रचलितो वर्तते नरपति–नराणां पतिः नरपतिः राजेति। तथा च भूपतिः भुवः पति भूपतिः राजेति।*

पत्नीः *– पत्नीशब्दः पतिशब्दादेव निष्पन्नो भवति। यज्ञसंयोगे स्त्रीत्वविवक्षायाम् पतिशब्दस्य नकारादेशो जायते*[30] *। डीप्रत्ययस्तु नकारान्तत्त्वादेव सिद्धयति। वैदिकविवाहविधिना परिणीता सवर्णा स्त्री पत्नी इत्युच्यते। सा एव पत्या सह यज्ञादिकधर्मफलस्य सह– भागिनी भवति। कालिदासेन एतादृशे अर्थ बहुशः पत्नी शब्दः प्रयुक्त–*

1. *तत्तद् भूमिपतिः पत्न्यं दर्शयन् प्रियदर्शनः ।*[31]
2. *आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः ।*[32]
3. *तो गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दन्तुः ।*[33]

जाया च पति चेति विग्रहे द्वन्द्वसमासविधीयमाने जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते। तेन जम्पती दम्पती निष्पन्नौ भवतः[34] *। कविना एतादृशा बहवः प्रयोगा अकारिषत् –*

तौ दम्पती वसिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम्। [35]
तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीम् ।[36]

वैदिकसाहित्ये दम् जम् शब्दी गृहस्य सम्पत्ती अर्थे प्रयुक्तो वर्तते। तस्याः पती रक्षको स्वामिनी वा स्त्री–पुरुषो द्वावपि भवत इत्याशयेन आचार्येण पाणिनिना निपातितो स्तः।

---

29 र.वं. 3 /6
30 पा.सू. 4 /33
31 र.वं. 1 /47
32 र.वं. 1 /50
33 र.वं. 1 /57
34 पा.स. 2 /2 /31
35 र.वं. 1 /35
36 र.वं. 2 /70

ऊरुः *–'ऊरु' शब्दो जघनवाची वर्तते। अस्य निरुक्तिः अदादि–*

गणस्य ऊर्णूय[1] आच्छादने आतो भवित– ऊर्णूयते गुह्याम आच्छाद्यते इति ऊरुः। कविना विषेशणं मधावयरं 'वामोरु' 'रम्भोरु' 'करभोरु' करभोपमोरुशब्दांः प्रयुक्ताः–

करभोरु करोति मारुतः[37]
बद वामोरु चिताधिरोहणम।[38]
रम्भोरु कच्चिन्मनसो रुचितस्ते,[39]
प्रात्रीकराम्यां करभोपमोरुः।[40]

ऊरु षब्दादन्यों महति विये 'ऊरु' षब्दोऽपि निरुक्तो भवति।[41] कालदासेन यथा जघनवाची 'ऊरु' षब्दः बहुाः प्रयुंक्त तथामहति अर्थे 'ऊरु' षब्दोऽपी।[42] तद्यथा– दयितोरुतनकोटिसुस्थितिम्। आतः कुले तस्य किलोरुकीर्ति।[43]

महदथ्रवाचकादेव गुणवाचित्वात् विपुलत्वात् विशालत्वात् स्त्रीलिंङ्.गेंडीपि कृते[44] पृथिवीवाची 'उर्वी' शब्दो निष्पद्यते। कविना एशा बहुधा प्रयुक्ता–

तदथ्रमुर्वीमवदारयद्भिः।[45]
जुगोप गोरूप–धरामिवोर्वीम्।[46]

कुमार– *'कुमार' षब्दस्य कण्ड्वादिगण्यापठितात् 'कुमार' क्रीडायान' इत्यस्माद्धातो पचादिगणपाठात् अचप्रत्ययकृते सति निर्वचनम् भवति। कुमारः क्रीडाशील इति।[47] उणादिकारेण अस्य षब्दस्य निरूक्तिः धात्न्तरेण प्रकारान्तरेण 'कमु कान्ती' धातोर्विहिता।[48]*

37 र.वं. 8 /53
38 र.वं. 8 /57
39 र.वं. 6 /35
40 र.वं. 6 /83
41 उ.सू. 4229
42 रं.वं. 8 /36
43 र.वं. 6 /74
44 पा.सू. 4 /1 /44
45 पा.सू. 4 /1 /44
46 र.वं. 13 /3
47 र.वं. 2 /3
48 उभादिसूत्रम 4612

कुमारः, कान्तिमान् इच्छावान् वेति। कुमारः बालके स्कन्दे कोशकारेण निर्दिश्ट कविवता। अस्य कुमारसंभवे स्कन्दस्य कृते बहुश प्रयोगः कृतः–

कुमारमुत्सतले दधाना[49]।

कुमारीशब्दोऽपि द्विधा एकोवयोवचनः। अपरो जातिवषमः। तथा च जातिलक्षणे ङीपि क्रियमाणे वृद्धाकुमारी अपि प्रयोगः।[50] कालिदासीय प्रयोगस्तु प्रथमवयोवाचित्वेन कान्तिमरवे इच्छा कुमारी इति।

चण्डी – चण्ड शब्दः कोपवाचकः। चण्डस्वरयन्तकोपनः इति। जयं हि अनेकेषु अर्थेषु प्रयुज्यते। रामायणकारेण कोपीला प्रायुज्यत। मातुलगृहे अयोध्यातः स्वमानेतुं समागतान् दूतान् स्वमा कुशलक्षेमं जिज्ञासमानो भरतोऽवादीत्–

आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी।
अरोगा चापि मे माता कैकेयी किमुवाच ह।।[51]

कालिदासोऽपि रामायणमनुसृत्य कैकेयीकृते चण्डी इत्यवोचत्–

सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुती वरौ।[52]

मेघदूते विरही यक्षः प्रणयभाषायाम् स्वस्याः प्रेयस्याः पत्न्या लोकोत्तरसौन्दर्यं वर्णयन् तान् प्रति स्वं प्रगाढप्रेम प्रकाशयन् इत्यमवदत् –

श्यामास्व चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां व भारेषु केशान्।
उत्पश्यामि प्रतुनुपु मदीवीचिषु भरूविलासान्
हन्तंकस्मिन् क्वचिदपि न से चण्डि ! सादृश्यमस्ति।[53]

बाणोऽपि स्वां प्रणयकुपितां प्रियतमां पत्नी रात्रिपर्यन्तमनु– नयमानः प्रणयमिश्रिक्रुद्धभाषायाम् ताम् अचकथत–

---

49 *कुमारसंभव9 11 ।27*

50 *पा.सू. 4 ।1 ।53*

51 *व. रामासएरो 2 ।70 ।10*

52 *रं. वंषम् 12 ।5*

53 *उ.मेघ. 41*

गतप्राया रात्रिः कृशतनुशशी शीर्यत इव.
प्रदीपोऽयं निद्रावशमुपगत धूपति इव।
प्रणामान्तो मानस्त्यजसि न तथापि क्रुधमहो,
कुचप्रत्यासत्या हृदयमपि ते चण्डि ! कठिनम्।।

भौवादिक 'चदिाने' औणादिक 'ड' प्रत्यययोगात् चण्ड इति[54],
त्तः गौरादिगणपाठात् ङीशि कृते सति चण्डी निपद्यते।[55]

महाकवीनाम् प्रयोगान् अवलोक्य तेषु अर्थसङ्गति च विचार्य चणि दाने – धातोरस्या निवर्चनम् असमीचीनम् प्रतिभाति। यतो हि धातोस्त– दर्यातिशयेन योगः न संगच्छते। अतएव भौवादिकादेव 'चडिकोपे' धारवन्तरात् पचादेराकृतिगणत्वेन अचप्रत्यये क्रियमाणे[56] इदिति– लक्षणनुमि च कृते चण्ड इति, ततः चण्डशब्दस्य गौरादिगणे समा– विष्टत्वात् ङीषि कृते सति चण्डी[57] इति कविवराणामर्थ सङ्गति– मवलोक्क्य इयं व्युत्पत्तिः समीचीना प्रतिभाति।

***हरिः** – हरतीति विग्रेहे 'हृन् हरणे' धातोः ओणादिक इन् प्रत्यय– योगात् हरिनिष्पन्नो भवति।[58] हरिशब्दस्य अमरकोषे अनेकार्थो निर्दिष्टः। तद्यथा – यमानिलेन्द्र चन्द्रार्क विष्णु सिहांशुवाजिषु। शुका– .हिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु।*

रघुवंशे अनेकेषु अर्थेषु हरिशब्दः प्रयुक्तो वर्तते। तद्यथा इन्द्रे–
यन्ता हरेः सपदि संहृतकार्मुकज्यम्।[59] अश्वे – ऊर्ध्व रथं हरि– सहस्रयुजं निनाय।[60]

विष्णो–

1. *रामाभिधानो हरिरित्युवाच।[61]*

---

[54] *उणादिसू. 4313*
[55] *पा.सू. 4 /1 /41*

[56] *पा. सू. ३१ /१३४*

[57] *पा. सु. ४ /१ /४१*

[58] *उणादिसूत्र ४७६४*

[59] *रघुवंश १२ /१०३*
[60] *रघुवंश १२ /१०३*
[61] *,, १२ /१*

2. हरिर्ययैकपुरुषोत्तमः स्मृतः।[62]

सिंहे–सन्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहम्।[63] *हरिद्वर्णे – हरि विदित्व हरिभिश्व वाजिभिः।*[64]

अत्र प्रश्न उदेति यत् हरणमेव हृब्धातोरर्थः तर्हि कथम् उपर्युक्ते एतेषु अर्थेषु धातोस्तदर्थातिशयेन योगाभावात् तत्तदर्थप्रत्यायक स्यादिति ? सत्यम्। यद्यपि धातुपाठे हरणमेव धातोरथ निदिष्टस्त थापि धातूनामनेकार्थो भवति – हरणप्रापणस्तेयनाशन स्वीकारादयश् तदर्थः स एव धातुप्रत्यययोगात् तत्तदभिधानेषु व्यक्तो बोभवतीति।

गौः गच्छतीति विग्रहे उणादिना गम्लुगतो धातोरू 'डो' प्रत्य कृते गौर्निष्पद्यते।[65] *निरुक्तकारेण 'गाङ्गतो' धातोरपि निर्वाचन।*

---

[62] *,, ३।४६*

[63] *,, २।५६.*

[64] *,, २।४३.*

[65] *उणादिसूत्र ४४२८*